

Jongeren en religie

De religieuze infrastructuur in Nederland wordt langzaam maar zeker ontmanteld. Kerken en pastorieën staan leeg of zijn ten prooi gevallen aan projectontwikkelaars. Een Taskforce Toekomst Kerkgebouwen probeert te redden wat er nog te redden valt. Kloosters sterven letterlijk uit: de gemiddelde Nederlandse kloosterling is 84 jaar oud. Van de 400 kloosters die ooit in Limburg zijn gebouwd, staan er nu nog slechts 81 overeind, en daarvan staat een kwart leeg. Wat een orde of congregatie is weet bijna niemand meer. En dat er vanuit Nederland in 1963 ruim 9000 Katholieke missionarissen de wereld introkken om het geloof te verspreiden is nauwelijks meer voorstelbaar. Tegenwoordig is de situatie eerder omgekeerd en proberen 300 buitenlandse zendelingen in Nederland te redden wat er nog te redden valt.

We lijken er getuige van te zijn dat institutionele religie het aflegt tegen het atheïsme. Heel Europa is aan het ontkerkelijken, Nederland in het bijzonder en de Nederlandse jongeren lopen daarbij helemaal voorop.¹ In Nederland nam het aantal kerkleden gestaag af van 61% in 1970 tot 36% in 2004, en daarbinnen daalde het aandeel jongeren (16-30 jaar) ook nog eens gestaag van 35% tot 15%.²

In een recent grootschalig onderzoek onder Nederlandse jongeren van 12 tot 18 jaar, lijkt het in eerste instantie mee te vallen met de ontkerkelijking. Bijna de helft van de jongeren (45%) noemt zichzelf godsdienstig.³ 26 Procent noemt zichzelf rooms-katholiek, 3,4% Nederlands-hervormd, 2,8% gereformeerd, 3,7% anders Christelijk en 5,4% Islamitisch. Maar als we kijken naar het belang van religie voor jongeren, zien we iets anders: slechts 14% vindt

religie belangrijk en 71 procent van de jongeren vindt religie volstrekt onbelangrijk. Religie is voor jongeren totaal geen issue. Een uitzondering hierop wordt gevormd door de islamitische jongeren, die in overgrote meerderheid aangeven religie bijzonder belangrijk te vinden.

Religie heeft grote moeite te overleven in onze snel veranderende cultuur. Cultuur is in de kern niets anders dan een reeks – vaak onbewuste - gedragspatronen die sociaal gedrag tussen mensen reguleren. Deze patronen hebben geleidelijk hun beslag hebben gekregen in voorschriften, tradities, instituties en wereldbeelden die van generatie op generatie worden overgedragen door opvoeders als ouders en docenten, dominees en pastoors. Maar met de globalisering en individualisering van de samenleving lijkt die overdracht van culturele normen en waarden op jongeren te haperen. Niet langer leren kinderen automatisch van hun ouders, zoals in de traditiegeoriënteerde, *postfiguratieve* samenlevingen.⁴ In de hedendaagse *prefiguratieve* samenleving is het veeleer zo dat ouders van hun kinderen leren, bijvoorbeeld als gevolg van de hoge snelheid van technologische ontwikkelingen.

Culturele patronen veranderen tegenwoordig dermate snel dat ze nauwelijks nog van de ene generatie op de volgende kunnen worden overgedragen als een compleet pakket van overtuigingen en gedragsvoorschriften. We zitten in een periode van sociale veranderingen waarin de culturele zekerheden van de oudere generaties aan erosie onderhevig zijn en vervangen worden door veel onbestendigere sociale structuren.⁵ Het verwerven van cultuur is daarmee meer en meer een proces van inventieve constructie, van het zelf actief verwerven van een persoonlijke, op maat gesneden set van waarden, normen en gedragsregels. Deze pragmatische, proefondervindelijke manier van denken en zingeven is het meest zichtbaar bij jongeren die deelnemen aan hedendaagse jeugdculturen.

Jeugdcultuur wordt wel gekarakteriseerd als een ‘doe-het-zelf-cultuur’.⁶ Jongeren zijn knutselaars, ‘bricoleurs’ in de woorden van Lévi-Strauss.⁷ Ze zijn geen ‘ingenieurs’ die van tevoren plannen en blauwdrukken maken. De bricoleurs zijn amateurs die uitvindingen doen door dingen te combineren die ze in het dagelijkse leven tegenkomen, zonder blauwdruk of vooropgezet plan.

Uit herhaald onderzoek naar jeugdculturen (uitgevoerd in 1988 en 1998; zie⁸) – waarbij jongeren werden geselecteerd op basis van hun uiterlijk en hun verondersteld lidmaatschap van een jeugdcultuur – worden twee ontwikkelingen duidelijk. De eerste is dat er een groeiend aantal jongeren is die er weliswaar uitzien als lid van een jeugdcultuur, maar die zelf zeggen tot geen enkele jeugdcultuur te behoren. Ze wensen niet ingedeeld te worden in groepen of categorieën. Zelfs een punk met hanenkam heeft de neiging om te zeggen dat hij helemaal geen punk is. Hij is immers zichzelf, uniek en ongrijpbaar. Hij weet drommels goed dat iedereen hem ziet als punk: hij houdt van punkmuziek, gaat naar punkconcerten, vindt punks mooi om te zien, voelt zich aangetrokken tot de punks als groep, maar hij zegt: ‘ik ben geen punk, ik ben Piet’.

De tweede ontwikkeling is dat er een eveneens groeiende groep jongeren bestaat, die juist zeggen dat ze bij meerdere jeugdculturen tegelijkertijd horen. Deze ‘stijlsurfers’ nemen elementen over van bestaande jeugdculturen en herschikken deze tot een unieke, persoonlijke stijl. Zo surfen er velen tussen ‘alternatief’, ‘metal’, ‘punk’ en ‘skate’. Zoals één van hen zegt: ‘Ik reken mezelf tot meerdere groepen. Ik ben een mengelmoesje. Ik pas bij hippies, hardrockers, skaters en wat muziek betreft bij punk’. Hier worden niet betekenisloze objecten gebricoleerd tot een betekenisvolle groepsstijl, zoals veiligheidsspelden en ritsen bij punks en Australian trainingspakken bij gabbers opeens een (heel andere) betekenis kregen. Stijlsurfers combineren

juist reeds bestaande en cultureel betekenisvolle artefacten om zo te komen tot een unieke individuele *lifestyle*. Ze combineren de typische punk-legerkissjes met een wijde skatebroek en alternatieve dreadlocks, terwijl ze luisteren naar metalmuziek. Dit zouden we ‘über-bricolage’ kunnen noemen.^{9,10}

Op het gebied van jeugdculturen zijn dus twee ontwikkelingen zichtbaar. Een groeiend aantal jongeren ontkent tot een bepaalde categorie te behoren, hoewel ze alle kenmerken van een jeugdcultuur vertonen. En een groeiende groep jongeren combineert op basis van wat er zoal voorhanden is aan jeugdculturele stijlen een persoonlijke *lifestyle*. Ze zijn niets of ze zijn van alles wat.

INDIVIDUALISERING EN RELIGIE

Niet alleen de jeugdcultuur, maar ook de religieuze beleving van jongeren is tegenwoordig continu in reconstructie. Hier zien we dezelfde twee ontwikkelingen die we ook bij hedendaagse jeugdculturen zien. Aan de ene kant lopen institutionele kerken leeg en blijken veel jongeren het ook zonder dominee of pastoor prima af te kunnen. Aan de andere kant krijgen religieuze opvattingen in toenemende mate buiten de kerk gestalte in de vorm van geïndividualiseerde gebruiken¹¹⁻¹³ en komen nieuwe religieuze bewegingen en gebruiken op.¹⁴⁻¹⁶

Voor Nederlandse jongeren is religie zoals eerder gezegd geen issue. Ze beschouwen zich niet als religieus, maar toch dóen ze nog wel religieus. Als we religiositeit niet afleiden uit kerklidmaatschap maar uit individueel gedrag als kerkgang en bidden, dan bezetten Nederlandse jongeren de vijfde plaats te midden van zestien landen¹⁷. Met name bidden is een wijdverbreid en belangrijk geïndividualiseerd ritueel voor jongeren.^{18,19} Uit de *European Values Study*¹⁷ blijkt dat 61 procent van de Nederlandse jongeren bidt, een percentage dat alleen nog wordt overtroffen

door de Ierse en Italiaanse jeugd. Frappant is ook dat jongeren daarin nauwelijks verschillen van de oudere generatie: 68 procent van de Nederlanders ouder dan 60 jaar bidt. Maar waar ouderen trouw blijven aan de institutionele religie, en lid blijven van een kerkgenootschap, trekken jongeren meer en meer hun eigen plan. Een religieuze opvoeding is al lang geen garantie meer voor latere kerkgang.²⁰ Kerklidmaatschap en affiniteit met religieuze instellingen neemt onder jongeren sterk af, maar een vorm van religie blijft bestaan in geïndividualiseerde rituelen. Buiten de kerk blijven jongeren religieus actief, waarbij de nadruk ligt op de actie. Het is meer doen dan denken, en het overleeft in rituelen en ritueel gedrag, vooral het gebed.

INDIVIDUALISERING EN BIDDEN

Om te begrijpen hoe Nederlandse jongeren bidden, hebben we ze in een grootschalig onderzoek gevraagd in hun eigen woorden te beschrijven hóe ze bidden.²¹ Aan de basis van het gebed ligt een drieledige structuur: er is een aanleiding, een handeling en een richting. Daarnaast beoogt het bidden vaak een effect. We vonden drie varianten van bidden: religieus, meditatief en psychologisch, met elk een eigen zwaartepunt. In religieus bidden staat de richting, en dan natuurlijk vooral 'God', centraal. Meditatief bidden draait vooral om de handeling zelf: men mediteert of overdenkt. In psychologisch bidden staat de aanleiding centraal en wordt vaak verwezen naar concrete problemen, vooral het overlijden van naasten.

In de praktijk blijkt bidden altijd een combinatie te zijn van deze drie varianten van bidden. Een puur religieus, meditatief of psychologisch gebed komt niet voor, zodat we eigenlijk moeten spreken van drie aspecten van bidden. Deze drie aspecten zijn met elkaar vervlochten en correleren met religieuze betrokkenheid.¹ Bij toenemende religieuze betrokkenheid stijgt het aantal woorden om het bid-

den te beschrijven en neemt ook het aantal structurelementen toe. Religieuze deskundigheid en ervaring leveren dus een meer compleet en meer uitgebreid gebed op.

Een onverwachte uitkomst is het grote belang van tijd, plaats en methode. Iedere variant van bidden heeft zijn eigen set van bijwoordelijke bepalingen. Religieus bidden vindt vooral plaats op vaste momenten in de kerk en in stilte. Psychologisch bidden gebeurt 's avonds, liggend in bed, met de handen gevouwen en de ogen gesloten. Meditatief bidden kan overal en op ieder moment en is als het ware een draagbaar gebed dat vooral in de natuur plaatsvindt. Hoewel bidden vaak een combinatie is van de drie varianten, kunnen gebeden dus onderscheiden worden naar tijd, plaats en methode.

Ongeacht de mate van religieuze betrokkenheid vinden we een belangrijke constante in het bidden van jongeren. In alle gebeden is ongeveer 40 procent van de bidelementen psychologisch van aard. Wanneer jongeren geconfronteerd worden met negatieve gebeurtenissen, bidden ze of ze de kracht mogen vinden om door te gaan. De behoefte om te bidden komt voort uit concrete ervaringen en gevoelens: problemen en in het bijzonder onoplosbare problemen als de dood, zijn de aanleiding tot bidden. Deze ervaringen komen overeen met de ervaringen die in het algemeen met religie verbonden worden, zoals dood, ziekte en lichamelijk letsel. Aangezien het probleem als zodanig onoplosbaar is, bidden de jongeren om een psychische verandering bij zichzelf te bewerkstelligen en daardoor het probleem het hoofd te kunnen bieden. Door zichzelf op deze manier aan te passen aan omgevingsinvloeden verkrijgt de persoon secundaire controle.²¹

Bidden is dus in de kern een copingstrategie, aangeleerd gedrag dat mensen in staat stelt om actief om te gaan met vervelende voorvallen en het zodoende mogelijk maakt om de negatieve effecten van bepaalde onvermijdelijke gebeurtenissen emotioneel te verwerken. Deze coping strategie wordt door Pargament et al. een *self-directing style* van pro-

bleem oplossen genoemd, en gaat gepaard met een grotere psychologische competentie, wat er op duidt dat het een effectieve strategie is.²² Ook de positieve correlaties tussen de frequentie van bidden en de mate waarin mensen hun leven als zinvol beoordelen, wijzen erop dat mensen baat hebben bij bidden.

Over deze psychologische basis van bidden heen liggen meditatieve bidelementen die betrekking hebben op de handeling van het bidden zelf. Oplegend van streng tot licht religieuze jongeren bevat een gebed 25 tot 40 procent meditatieve bidelementen. De meeste jongeren communiceren of spreken niet, maar overpeinzen en denken in stilte, in zichzelf gekeerd. Dit meditatieve bidden is daarmee gericht op cognitieve effecten, op het verrijken van de persoon, op het vergroten van het zelfbewustzijn. Bovenop deze psychologische en meditatieve bidelementen vinden we nog een klein aantal religieuze bidelementen: afnemend van streng tot licht religieuze jongeren bevat een gebed 35 tot 20 procent religieuze bidelementen. Slechts een klein deel van de jeugd – zij die sterk religieus betrokken zijn en dan vooral de kerkleden en kerkgangers – bidt nog enigermate religieus: zij danken God of vragen om reële effecten.

Kortom, net zoals jongeren steeds meer ontkennen deel uit te maken van een bepaalde jeugdcultuur terwijl ze zich wel zo kleden, treffen we hier jongeren aan die zeggen niet religieus te zijn, terwijl ze wel vasthouden aan religieuze rituelen zoals bidden. De jongeren bidden over het algemeen op een volstrekt geïndividualiseerde manier. Afhankelijk van de plaats en het tijdstip van de dag kiezen ze een bidvariant - een pragmatisme dat de religieuze flexibiliteit bij uitstek illustreert. Bij voorkeur bidden ze als ze alleen zijn, in bed, 's avonds, met gesloten ogen. Na een hectische dag in een drukke samenleving is er in bed een moment van rust en stilte waarin jongeren eindelijk de gelegenheid hebben de dag te overdenken. Bijna besmuikt noemen zij dat bidden, bij gebrek aan een ander woord.

Hoewel jongeren het liefst bidden als ze 's avonds in bed liggen, zijn ze niet alleen. Uit de open antwoorden van de Nederlandse jongeren blijkt dat zeer velen spontaan het woord 'God' gebruiken als ze hun eigen bidden beschrijven. Als een richting van het gebed wordt genoemd, komt daarbij geen enkel woord vaker voor.²³ Maar hoewel jongeren vaak bidden tot God, vinden ze het moeilijk om uit te leggen wie die God is. Nederlandse jongeren beschrijven God in vage, onpersoonlijke en abstracte termen en iedere jongere lijkt zijn eigen Godsbeeld te 'bricoleren'. Het enige gemeenschappelijke in de beschrijvingen is dat God vaak niet zozeer beschreven wordt als een wezen, maar eerder als een activiteit: 75 procent van de antwoorden zegt 'God doet'. De meest genoemde activiteiten van God zijn het uitoefenen van macht en het ondersteunen van mensen.

Verder vonden we dat het beeld van God nauwelijks kan worden aangeduid in ouderlijke termen of geslacht. Hoewel naar God over het algemeen wordt verwezen als 'hij' (82% van de antwoorden), wordt God slechts in 6 procent van de teksten expliciet een man genoemd, en vader- en moederbeelden worden zelden gebruikt. Als jongeren gedwongen worden om te kiezen, noemen ze God meestal een man (52%) en een vader (28%). In het commentaar dat de respondenten geven, maken ze echter nadrukkelijk gebruik van traditionele beelden en verhalen: God is een man, want zo staat dat in de Bijbel en zo wordt hij immers altijd afgebeeld op schilderijen²⁴. Zoals de *European Values Studies* laten zien, omschrijft de meerderheid van de Nederlandse jeugd God echter als een geest of een kracht, niet als een persoon.¹⁷

Naast het individualiseren van religieuze gebruiken zoals bidden en het bricoleren van een godsbeeld is er ook sprake van een opkomst van nieuwe religieuze bewegingen. Het is namelijk niet zo dat jongeren niéts geloven, het is eerder zo dat ze álles geloven. Tussen 1985 en 2002 zijn procentueel meer jongeren gaan geloven in leven na de dood, een hemel, een hel en zelfs een duivel, terwijl in diezelfde periode juist minder ouderen in deze zaken zeggen te geloven². Jongeren geloven in reïncarnatie en karma, in UFO's en graancirkels, in astrologie en horoscopen, in tarot en in wicca. Ze gebruiken die elementen hapsnap en construeren zo een persoonlijk raamwerk van zingeving. Jongeren kiezen niet voor een kant-en-klare religie, maar voor een doe-het-zelf religie.²³

Tot voor kort noemden we dat *new age*, tegenwoordig spreekt men vaker van 'ietsisme'. Hoewel de benaming 'new age' tegenwoordig minder gangbaar is, blijft zij passend als een containerbegrip voor een beweging die gekarakteriseerd wordt door een zeer uiteenlopende reeks van spirituele tradities, gebruiken en therapievormen. Kort samengevat bestaat de kern van de new age-beweging uit de volgende aannames: naast de zintuiglijke werkelijkheid bestaat een onzichtbare en spirituele realiteit waartoe in principe iedereen toegang kan krijgen; de natuur vertoont een holistische coherentie; alles en iedereen groeit, door middel van transformatie en reïncarnatie, voortdurend in de richting van een hoger spiritueel niveau; en een nieuw tijdperk met een nieuwe wereldorde is aanstaande – het tijdperk van Aquarius, zoals reeds in 1967 fraai bezongen in de musical *Hair*.¹⁴⁻¹⁶

Terwijl traditionele kerken gekenmerkt worden door een duidelijke structuur, organisatie en lidmaatschap, kent new age een dergelijke structuur niet. New age verenigt mensen niet in groepen, maar in netwerken. Niet lidmaatschap,

maar consumptie en activiteit staat centraal. Meer en meer jongeren wijzen religieuze doctrines af en zoeken en experimenteren zelf om tot een eigen levensovertuiging te komen. New age is geen kant-en-klaar systeem van opvattingen dat in de plaats komt van de traditionele religie, maar het is vaag, ongedefinieerd en voortdurend in verandering.

Er is een duidelijke verschuiving waarneembaar niet zozeer van geloof naar ongeloof, maar eerder van geloof naar zoekerschap. Een zoekerschap dat geplaatst kan worden in de context van een geavanceerde industriële maatschappij, zoals Inglehart²⁵ doet. Hij ziet een postmaterialistisch wereldbeeld ontstaan bij de jonge generatie, met een betrekkelijk grote interesse in de zin van het leven en een hernieuwde nadruk op het sacrale, al zoekt men het sacrale tegenwoordig ‘...eerder in de natuur dan in de kerken’ (p. 433).

Niet bidden of bidden op een eigen manier, niet geloven in God of geloven in een eigenhandig geknutselde God, niet religieus zijn of zelf een persoonlijke doe-het-zelf religie in elkaar knutselen – het zijn moderne en pragmatische antwoorden op de algemene trend van individualisering en culturele fragmentarisering.

DE TOEKOMST VAN RELIGIE

Jongeren zijn tegenwoordig de dragers van culturele vernieuwing en bepalen de mores. Je zou de jongeren kunnen beschouwen als *early adopters* die het meest ontvankelijk zijn voor datgene wat de culturele veranderingen te bieden hebben. De jeugd heeft daarmee een seismografische functie: verschuivingen in denkbeelden en gedrag binnen een cultuur zijn eerst en versterkt zichtbaar bij jongeren. Ontkerkelijkering lijkt een te beperkt label voor de huidige veranderingen in de religieuze beleving. Zeker is er sprake van een afnemende interesse in traditionele religie, in gevestig-

de kerkelijke instituten. Maar daarvoor in de plaats is een actief en persoonlijk zoekerschap gekomen. Dit toenemende zoekgedrag kunnen we plaatsen in een breder maatschappelijk proces van individualisering. De jeugd van tegenwoordig is in staat om zelfstandig en individueel en buiten de bestaande instituties en kerken antwoorden te vinden op zingevingsvraagstukken. Jongeren hebben de kerk niet nodig en voor hen is (institutionele) religie geen issue meer. Zij geloven in niets of in van alles wat. Ironisch genoeg grijpen ze daarbij vaak terug op bestaande tradities en gebruiken ze Christelijke elementen als Godsbeelden of bidrituelen. De tijd van de grote theologische verhalen lijkt voorbij en de meeste jongeren bricoleren hun eigen, persoonlijke zingeving in elkaar. Een groeiend aanbod aan tijdschriften op het gebied van zingeving reikt ze een helpende hand.² Het gaat bij dat sprokkelen en bricoleren meer om het actieve proces dan om het resultaat, meer om zoeken dan om vinden, meer om doen dan om dogma. Een religieuze infrastructuur is daarbij niet langer nodig.

LITERATUUR

- 1 Becker, J.W., & Vink, R. (1994). *Secularisatie in Nederland 1966-1991*. Rijswijk: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- 2 Becker, J.W., & Hart, J. de (2006). *Godsdienstige veranderingen in Nederland. Verschuivingen in de binding met de kerken en de christelijke traditie*. Rijswijk: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- 3 Prins, M. (2008). *De deugd van tegenwoordig: Onderzoek naar jongeren en hun grenzen*. Nijmegen: Radboud Universiteit Nijmegen.
- 4 Mead, M. (1970). *Culture and commitment: A study of the generation gap*. Garden City, NY: Natural History Press/Doubleday.
- 5 Bauman, Z. (2007). *Liquid time: Living in an age of uncertainty*. Cambridge: Polity Press.
- 6 Janssen, J. (1994). *Jeugdcultuur: Een actuele geschiedenis*. Utrecht: De Tijdstroom.

- 7 Lévi-Strauss, C. (1962). *Le totémisme aujourd'hui*. Paris: Presses Universitaires de France.
- 8 Prins, M. (2006). *The fragmentation of youth*. Proefschrift, Radboud Universiteit Nijmegen.
- 9 Prins, M., Uden, M. van, Janssen, J., & Halen, C. van (2006). 'Remnants of youth cultures', in: Prins, *The fragmentation of youth*, p. 87-98.
10. Prins, M. (2007). 'Jeugdculturen binnenstebuiten', in: V.Z.W. Ladda (Ed.), *Talkie-walkie: Jongerensubcultuur 4 believers/non-believers* (p. 78-92). Leuven: Acco.
- 11 Dekker, G., Hart, J. de, & Peters, J. (1997). *God in Nederland 1966-1996*. Amsterdam: Anthos.
- 12 Dobbelaere, K., & Voyé, L. (1990). 'From pillar to post-modernity: The changing situation of religion in Belgium', in: *Sociological Analysis*, 51, 1-13.
- 13 Dobbelaere, K. (1993). 'Individuele godsdienstigheid in een geseculariseerde samenleving', in: *Tijdschrift voor Sociologie*, 14, 5-29.
- 14 Becker, J. W., Hart, J. de, & Mens, J. (1997). *Secularisatie en alternatieve zingeving in Nederland*. Rijswijk: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- 15 Hanegraaff, W. J. (1996). *New Age religion and western culture: Esotericism in the mirror of secular thought*. Leiden: Brill.
- 16 Stenger, H. (1989). 'Der 'okkulte' Alltag', in: *Zeitschrift für Soziologie*, 18, 119-135.
- 17 Campiche, R. (Ed.) (1997). *Cultures des jeunes et religions en Europe*. Paris: Les Éditions du Cerf.
- 18 Janssen, J., Hart, J. de, & Draak, C. den (1990). 'A content analysis of the praying practices of Dutch youth', in: *Journal for the Scientific Study of Religion*, 29, 99-107.
- 19 Barz, H. (1993). *Postsozialistische Religion: Am Beispiel der jungen Generation in den neuen Bundesländern*. Opladen: Leske & Budrich.
- 20 Halen, C. van, Prins, M. & Uden, R. van (red.) (2009). *Religie doen. Religieuze praktijken in tijden van individualisering*. Tilburg: K S G V.

- 21 Janssen, J., Prins, M., Baerveldt, C., & Lans, J. van der (2000). 'The structure and variety of prayer', in: *Journal of Empirical Theology*, 13, 29-54.
- 22 Pargament, K. I., Kennell, J., Hathaway, W., Grevengoed, N., Newman, J., & Jones, W. (1988). 'Religion and the problem-solving process: Three styles of coping', in: *Journal for the Scientific Study of Religion*, 27, 90-104.
- 23 Janssen, J., & Prins, M. (2000). "Let's reinvent the Gods": De religie van Nederlandse jongeren in een Europese context.', in: *J*: Tijdschrift over Jongeren*, 1, 4-14.
- 24 Janssen, J., Hart, J. de, & Gerardts, M. (1994). 'Images of God in adolescence', in: *The International Journal for the Psychology of Religion*, 4, 105-121.
- 25 Inglehart, R. (1990). *Culture shift in advanced industrial society*. Princeton, NJ: Princeton University Press.

NOTEN

- 1 Religieuze betrokkenheid hebben we geoperationaliseerd met een nieuwe maat waarin traditionele sociologische variabelen (kerkklidmaatschap en kerkgang) gecombineerd worden met meer persoonlijke variabelen (bidden, betrokkenheid bij New Age activiteiten). De schaal loopt van orthodox protestant, via gereformeerd, hervormd, katholiek, marginalen (wel kerkklid, geen kerkganger of bidder), new agers en niet kerkleden (geen kerkklid, geen kerkganger maar wel bidder) tot ongelovigen. De door ons geconstrueerde maat van religieuze betrokkenheid is intern gevalideerd en blijkt een sterke lineaire schaal te zijn 21.
- 2 Een greep uit het assortiment aan tijdschriften: *ZENS* ('zingeving en spiritualiteit'), *VolZin* ('opinieblad voor geloof en samenleving'), *FIER* ('een tijdschrift voor de gelovige of religieuze vrouw die zelfbewust en betrokken in het leven staat'), *Open Deur* ('geeft elke maand inspiratie en stof tot nadenken'), *Happinez* ('het eerste mindstyle magazine over leven met hart en ziel'), *Yoga Magazine* (over 'gezondheid, spiritualiteit en lifestyle'), *Onkruid* (over 'spiritualiteit, persoonlijke ontwikkeling en gezond-

heid'), *Ode* ('een onafhankelijk opinietijdschrift over mensen en ideeën die de wereld veranderen'), *Paravisie* (maandblad over 'spiritualiteit, natuurlijke geneeswijzen en het buitenzintuiglijke'), *Spiegelbeeld Magazine* ('tijdschrift voor spiritualiteit, natuur, milieu en gezondheid'), *Nouveau* ('spirit en style'), *Frontier Magazine* ('over die onderwerpen die markante invloeden kunnen hebben op de toekomstige wetenschap of religie').